

OSMANLI MEDRESELERİNDE ARAPÇA ÖĞRETİMİ VE OKUTULAN DERS KİTAPLARI

Dursun HAZER *

GİRİŞ

Türklerin ikinci bir dil olarak Arap dilini seçmeleri, müslümanlığı kabul ettikleri tarihe kadar gerilere gitmektedir. Devlet olarak İslam'ı seçen Türkler, katıldıkları yeni toplumun bilgi değerlerini de kabul etmişlerdir. Arap dili bu bilgi sisteminin aracı olunca, bu dilin öğrenimi, bilgilenme sürecinin bir basamağını teşkil etmiştir. Ancak, çok eskilere giden bu dil tecrübesinin, iyi ayarlanmış, neredeyse on asra ulaşan süreçte, toplumu Araplaştırmayan bir yapısı olmuştur. Bunun, üzerinde iyi düşünülmüş bir plan sonucu gerçekleştiği kanaatindeyiz. Dilin kutsal sınırları yerli yerinde çizilmiştir.

Osmanlı öğretiminin Arap dili ile devam ettirilmesi, uzun asırlar içinde oluşmuş İslami bilgi sisteminin zorunlu kıldığı, alternatifi olmayan zorunlu bir tercihe bağlı olmuştur. Geçen bu süreçte, Türkçe'ye dayanan bir öğretim disiplini kurulamamış, bilginin işleyişi Türkçe'nin lehine olmamıştır. Daha da kötüsü yapılandırma ve yönlendirilmesi yönünde düşünceler ve iradeler olmamıştır.

İnceleme konusu yaptığımız dil, bu milletin anadili, medrese mensuplarının ve aydın sınıfın iletişim dili olmamıştır. Bu açılardan Arap dilinin tezahürüne kayda değer derecede rastlayamıyoruz. Konu edindiğimiz dili, Arapça ismi ile anacağız. Osmanlı toplumunda ve aydın sınıf arasında Arapça ile kast olunan, sarf (morfoloji), nahiv (sentaks), belâğat (retorik) ilimlerinin teferruatlı kurallarıyla öğretimi, üst medreselerde çeşitli ilim dallarında okutulan eserlerin okunup anlaşılmasını sağlayacak dil melekelerini kazandırma öğretimi olmuştur. Pratik iletişimi, ticari, siyasi fonksiyonları hedeflemeyen bu program Osmanlıya has bir yapıdır. Bu yapıda Arapça bir

* Yrd. Doç. Dr., GÜ orum İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

milletin dili değil, İslam kültürünün dilidir. Yazı ve öğretim dili olarak bu yapının incelenmesi, kendisine bağlı öğretimi yapılan diğer ilimlerin öğretim değerlerini de ortaya koyacaktır.

Arapça öğretiminin amaçları, kapsamı, plan ve programı, İslami öğretimin geleneksel yapısından gelen unsurlardan yararlanılarak oluşmuş bir yapı olmakla birlikte, zamanla kendine has işleyiş de kazanmıştır. Plan ve programı kitaplar ve müderrisler belirlemiştir. İsimlerini geleneğin belirlediği, kimsenin bu isimlerin dışına çıkan bir tercihte bulunamayacağı, dilin kapsam alanına yeterli muhtevaya sahip olan kitaplar ile bu kitapları usul sırasına göre okutan, muhtevayı öğreten, seviye tespiti yaparak öğrenciyi yönlendiren müderrisler bu sistemin vazgeçilmez unsurları olmuşlardır. Bu iki unsura hiçbir zaman dış müdahaleler olmamıştır.

Arapça öğretimi bugünkü anlamda hazırlık sınıfı diyebileceğimiz hazırlık medreselerinde yürütülmüştür. Hazırlık aşamasında okutulan kitapların muhtevaları ezber derecesinde öğrenilmeden üst medreselere geçme imkanı olmamıştır. Sarf, nahiv ve belâğat ilim dallarında en detaylı kurallar içeren kitaplar okutulmakla birlikte, Arapça ihtisas alanı olarak programlarda yer almamış, edebiyat ve bu dilin muasır versiyonları ayrı ilim dalları olarak okutulmamıştır.

Arapça öğretiminin herhangi bir dönemdeki uygulamasını ele almıyoruz. Kuruluşundan faaliyeti durduruluncaya kadar öğretimde geçerliliğini kaybetmemiş bir öğretimin çeşitli unsurlarını incelemeyi amaçlıyoruz. Üzerinde duracağımız hususların bu uzun süreç içinde geçerliliğini koruduğu tespit ediyoruz.

Medreselerde Arapça öğretimi ile ilgili olarak, ulaşabildiğimiz resmi evraklar detaylı bilgiler vermemektedirler. Öğretimde devletin dil politikası, Arapça ilminin sınırları ve işlevi hakkında resmi bilgilere rastlayamamaktayız. Kütüphanelerimizde bize doğru bilgiyi verecek olan icazetnamelere rastlıyorsak da, bu icazetler hadis, tefsir, tasavvuf gibi ilim dallarını konu edinmektedirler. (İcazetlerle ilgili belgeler bkz. Süleymaniye Ktp., Pertevniyel Blm.,No: 1022-1030,96,99,110)

Medrese tarihinde ilk resmi evrak olarak bilinen, Fatih'in hazırlattığı, medreselerde eğitim-öğretimi düzenleyen kanunnâmede, Arapça ilim dalları belirtilmekle beraber, program ve amaçlar belirtilmemiştir. Geleneksel olarak işleyen yapı aynı haliyle bırakılmıştır:

“...Bir öğrenci olgunluk kazanmak için sarf ve nahiv öğrenip tertip üzere heyet, hendese, me‘anî, bedî ve beyân sahalarında gerekli bilgileri aldıktan sonra danışmend olsun. Yüksek medreselerin aşağı payeleri ki 25 akçe ile Hâşiye-i Tecrîd medreseleridir. Önce onlardan hareket etsin ki her biri başkent olmuş olan İran ve Anadolu memleketlerinde deneme ve sınama ile som altın gibi kendisini göstermiş olsun...Bu şekilde bir yıl kadar hareket edip gücünü gösterdikten sonra Miftâh, Kırklı, Hâric, Dâhil ve Sahn’a varıp

ders görsün. Her medresede usûl, furû‘, tefsîr, kelâm, me‘âni ve başka ilimlerden üçer ders yazılmıştır...”¹

“Ve kütüb-ü meşrû‘adan dahi mutavvelattan ve muhtasarattan adet-i kadîm üzere okuyalarFi‘l-cümle kitab-ı sâbık adetce okunmadan kitab-ı lâhika şurû‘ etmiyeler.”²

Resmi olmayan evraklarda, Arapça öğretimiyle ilgili daha detaylı bilgiler bulunmaktadır. Otobiyografi olarak, Taşköprüzade (ö. 968/1561)’nin kendi hal tercümesi ile Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1312/1895)’nin Tezâkir (c. IV/s.7-13)’de geçen hal tercümesi daha net bilgiler vermekte, ayrıca bu iki zat arasında geçen uzun zaman diliminin öğretim usulünü göstermesi açısından da önem taşımaktadırlar.

Risâle olarak, İshak b. Hasan et-Tokadî (ö.1100/1689)’nin Nazmu‘l-‘Ulûm‘u (Mekke:1303); Saçaklızade Muhammed b. Ebu Bekr el-Mar‘aşi (ö.1145/1732)nin Tertîbu‘l-‘Ulûm‘u, (Haz.Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed, Beyrut:Dâru‘l-Beşâiri‘l-İslamiyye, 1988); Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö.1194/1780)nin Tertîbu‘l-‘Ulum‘u (Esad Ef. Ktp., No. 1438/12 varak 147b,152a); Cevat İzgi’nin Osmanlı Medreselerinde İlim,I-II (İstanbul:İz Yayınları,1997). adlı eserine aldığı 1741 yılında Fransız büyükelçisinin isteği üzerine hazırlattırılan Kevâkib-i Seb‘a adlı risale, medreselerin öğretim usulü ve programları hakkında yukarıdaki belgelerle uyuşan bilgiler içermektedirler. Kevâkib-i seb‘a risalesinde farklı olarak, eserler her ilimde üç dereceye (iktisar, iktisâd, istiksâ), her derece de üç rütbeye ayrılarak toplam dokuz seviye kitabı ayrı ayrı gösterilmiştir. Taşköprüzade Ahmet Efendi, Mevzu‘atu‘l-‘Ulum (Mütercimi: Mahdumu Kemaleddin Muhammed Efendi, İkdâm Matbaası,1313, 1.basım)’unda kitap isimlerinden bahsederken “mutavassıt kitaplardandır”, “muhtasarattan...” sözleriyle benzer sınıflandırmalarda bulunmuştur. (I/179-239) Saçaklızade’de bu rütbe ve derecelerin tamamlanmasına “tekmîlu‘l-mevâdd” dendiğini fakat bu derecelendirmenin öğrencinin gerçek bilgi seviyesini göstermediğini söyleyerek eleştirmektedir Her derece ve rütbedeki kitap adlarını da anmamıştır. (Saçaklızade, Tertîbu‘l-‘Ulûm, 217-218).

Arapça dersi programları, amaçları, usul ve kitaplar konusunda yukarıdaki kaynaklar temel dayanağımızı oluşturmaktadır.

1 Ali (Gelibolulu Mustafa): Künhü‘l-Ahbâr, Es‘ad Ef., No: 2162, varak 116b-118b.

2 M. Şerafettin YALTKAYA: “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, Tanzimat I, (İstanbul: MEB Yayınevi, 1999). ; A. Süheyl ÜNVER: Fatih Külliyesi ve Zamanı İlmî Haya, (İstanbul Üniversitesi Yayını, 1946). 101.

A-I. Arapça Öğretiminin Amacı:

Medreselerde okutulan dersler ulûm-u âliye (araç ilimleri) ve ulûm-u ‘aliye (yüksek ilimler) isimleriyle iki gruba ayrılmıştır.³ Arapça, medrese ilim dallarında okutulan bütün eserlerin bu dille yazılmış olmalarından ötürü, bunların okunup anlaşılmasını sağlayacak araç ilmi olarak ilk öğretilen ilim olmuştur.⁴

İstanbul’da bulunan Fatih ve Süleymaniye medreselerine girebilmek için Arapça ilimlerini öğrencinin okumuş ve ehliyet kazanmış olması şartı konulmuştur. Fatih’in meydana getirdiği yirmili, otuzlu, kırklı ve üst medreselerde sarf ve nahiv ilimleri okutulmamakla birlikte, belâğat ilmini konu edinen Mutavvel yirmili medreselerde, Şerh-i Miftâh otuzlu medreselerde, Miftâhu’l-‘Ulûm’un üçüncü bölümü kırklı medreselerde okutulmuştur.⁵

Arapça öğretimi, şer‘i ilimlerin öğrenilebilmesi, bu dilde yazılmış eserlerin okunabilmesi amacıyla araç ilmi (ilm-i âlet, mukaddemât-ı ‘ulûm, mebânî ilim) olarak programlanmıştır. Katip Çelebi’ye göre bu ilimden amaç şudur:

“Bilmiş ol ki dil ilimlerinin bölümleri dördtür. Bunlar lugat, nahiv, beyan ve edebiyattır. Bu ilimleri bilmek şer‘i ilimlerle uğraşanlara zaruridir. Çünkü şer‘i ilimlerin kaynağı Arapça’dır.”⁶

Alimler arasında Arapça öğrenmenin farz-ı kifâye olduğu inancına yaygın biçimde rastlanılmaktadır. Taşköprüzade’ye göre, “nahiv furûz-u kifâyedendir, zira kitap ve sünnet ile istidlâl, ilmi nahve muhtaçtır.”⁷ Ancak, pratik iletişim dili, ibadet kapsamında değerlendirilmemiştir. Farz-ı kifâye olduğu inancı yaygın biçimde muhtelif eserlerin Türkçe’ye çevrilmelerini veya Türkçe telifler yazılmasını engellemiştir. Halkın bu bilimlerden istifade etmeleri sadece ilmiye sınıfı kanalıyla olmuştur.

3 SAÇAKLIZADE, Muhammed b. Ebu Bekir el-Maraşi: Tertîbu’l-‘Ulum, Neşr. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed, (Dâru’l-Beşâiri’l-İslamiyye, 1. Basım, 1988). 84.

4 Erzurumlu İbrahim Hakkı: Tertîbu’l-‘Ulûm, varak 147b-148a. ; İ.Hakkı UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, (Ankara:TTK Basımı). 12.

5 Kavânin-i Orfiyye-i Osmânî, İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, No:3239, varak 48a-49b; UZUNÇARŞILI: *a.g.e.*, 13; Cahit BALTACI: XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri, Teşkilat-Tarih, (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976). 37-39.

6 Katip Çelebi: Keşfu’z-Zunûn an Esmâi’l-Kutub ve’l-Funûn, (Maarif Matbaası, 1943). I,55.

7 Taşköprüzade Ahmet Efendi: Mevzu‘atu’l-‘Ulûm, I, 182; Seyyid Abdullah el-Hüseyini: Şerhu’s-Şafiye, (Hacı Hüseyin Matbaası, 1273), 2-3; Zeynizade, Hüseyin b. Ahmed, Kâfiye Mu‘ribi, (Dersaadet, 1273), 3.

Arapça ilimleri öğrenciye, fiil ve kelime yapısını tahlil edebilme, kitapların ibarelerini (cümle ve metinler) anlama, cümle unsurlarını çözme (irâb), metinleri kurallarına uygun okuyabilme, edebi özellik taşıyan ifadelerin belâğat tahlillerini yapabilme bilgisini kazandırıyor. İbâre tahlillerine çok önem verilmiş, meşhur ders kitaplarının çoğuna mu'ribler yazılmıştır. Şerhlerde de irab tahlilleri önemli yer tutmuştur.⁸

Medrese müfredatında Arap edebiyatı, edebiyat tarihi derslerine rastlanılmamaktadır. Klasik şiir ve edebiyat örnekleri sarf, nahiv ve belâğat eserlerinin metinlerinde, konuyla alakalı olarak örneklemede kullanılmıştır. Bu sözle, Osmanlı alimlerinin klasik Arap edebiyatını bilmediklerini kastetmiyoruz. Günümüze ulaşmış İslam'ın erken dönem şiiri üzerine yapılmış güzel çalışmalar mevcuttur. Şerhlerde klasik edebiyat kaynakları önemli ölçüde yer almıştır. Ancak bu çalışmalar medrese öğrenimi sonrası özel gayretlerle meydana getirilmişlerdir.

Araç ilmi olarak Arapça, sarf-nahiv-belâğat ilim dallarının kesinleşmiş kurallarını karşılıyordu. Bu üç ilmin içeriği ile dil bilme bir görülmüş, kuralın konuşma ve ifadeye kıyaslanamayacak ölçüde değeri ve üstünlüğü olmuştur. Bu açıdan bakılınca, Osmanlı aydını ve edibinin bütün ürünlerine, şiirine, düz yazısına kural hakim olmuştur. Metnin üstünlüğü ve edebi güzelliği kurallara uyumluluğuyla, özellikle belâğat sanatlarının çokça kullanılmış olmasına bağlı olarak değerlendirilmiştir. Bu araç ilmi, ferdin düşüncelerini şekillendirme ve zihni faaliyette bulunmasını sağlayabilmiş midir? Bu konu net değildir. Fakat, düşüncenin bu araçla gerçekleşmediği, bilgi üretecek bir yeterlilik vermediği görülmektedir. Ezberin öğrenci ve hoca için iyi bir yol olması, Ahmet Cevdet Paşa gibi anlamaya çok hırslı birinin bir eseri birkaç hocadan okuyup anlama gayretleri, bu eserlerin iyi anlaşılmadıklarını göstermektedir. Bilgiler hafızada saklı tutularak, anlama yüzeysel bir biçimde ulaşılmıştır.

Sarf-nahiv ve belâğat ilimlerini içeren Arapça'nın yeterliliği, amaçları karşılayıp-karşılamadığı doğrultusunda Tanzimat dönemine kadar önemli tartışmalara ve programları değiştirme veya yenilemeye yönelik yeni yapılanmalara rastlanılmamakta, sadece işleyişte ıslahat çalışmalarına dair fermanlar bulunmaktadır. 16. ve 17. yüzyıllarda îrâd edilmiş kanunname ve fermanlarda öğretimde gevşemeden bahsedilmektedir. Her seviyedeki kitapların, konuları atlanılmadan eksiksiz okutulmaları, alt seviyedeki bir kitap iyice kavranılmadan üst kitaba geçilmemesi, talebelerin her biriyle ayrı ayrı meşgul olunması şeklinde uyarılar yapılmıştır.⁹ Bu gevşemeye, mülazemet (tahsilini bitiren öğrencinin imtihana girip en alt seviyeli

8 Abdullah el-Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*; Zeynizade, *Kâfiye Mu'ribi*, vb.

9 *Kavanin-i Orfiyye-i Osmani*, İstanbul Üniversitesi Ktp. TY, No. 3239, varak 48a-49b.

medreseye atanması) sisteminin bozulması, liyakatsız kişilerin üst medreselere atanması yol açmıştır.

“Mülazemet nizamının bozulmasıyla gerek tarîk-i tadrîs, gerek tarîk-i kaza ikisinin dahi nizamı bozularak menâsıb-ı ilmiye bilfiil hizmete menut ve merbut iken cümlesi paye ve itibardan ibaret kalıp,”¹⁰

Geleneğe bağlı olarak uzun süre uygulanan eğitim anlayışı, programları ve öğretim usulünü kutsal bir duruma dönüştürmüş, okutulan eserler zirve kabul edilerek “olmazsa olmaz” mantığı hakim olmuştur.¹¹ Ezberin öğretim usulünde yaygın olarak kullanılması, öğrencinin zihninde ezberlenen şeyin uzun süre etki bırakan role sahip olmasından ötürü, ezberlenen kitapları, ezberlenmesi çok yaygın olan Kur’an’a kutsallık açısından yaklaştıran anlayışın zihinlere yerleşmesine yol açmıştır.

Tanzimat sonrası açılan batı tarzı okullar, Osmanlı aydınına yeni metotlar ve öğretim usullerini göstererek Arapça öğretimin sorgulanmasına zemin hazırlamıştır. Bu okullar dilin sosyo- kültürel-siyasi boyutunu göstermiştir.¹² 1847 yılında rüştiyelere öğretmen yetiştirmek için açılan Dâru'l-mualliminde Arapça konuşulan bölgelerde öğretmenlik yapacak talebelerin Arapça konuşabilmeleri için bazı tedbirler düşünülmüştür. Maarif Nazırlığı 15 Haziran 1284/1867 tarihli tezkirede:

“Daru’l-muallimin’de bulunan talebe lisan-ı Arabi’nin kavâid-i sarfiyye ve nahviyyesini tahsil etmiş.....iseler de öteden beri buraca kaide ittihaz olunmamış olması cihetiyle lisân-ı mezkûru tekellüme heves etmediklerinden Suriye ve Trablusgarb vilayetleri vesair Arabi tekellüm olunan mahaller rüştiye mekteplerine buradan muallim-i evvel tayin ve irsalinde zahmet çekilmekte olduğundan, müsteiddîni talebe-i ‘ulûmdan şimdilik tecrübe kabilinden olmak üzere on neferin seçilerek Halep ve Şam tarafına izamı ve oralarda ehl-i lisân ile ihtilât ettirilerek Arapça tekellüme alıştırmaları hususu.....”¹³

Ancak bu tür tartışmalar ve yeni çalışmalar, medrese öğretimini kutsallaştırıcılarla, batı tarzı çalışma içinde olanların aralarını ayırmış, çok şiddetli ideolojik mücadeleleri başlatmıştır.

Osmanlıca’nın yapı ve kelime hazinesi bakımından Arapça’ya daha da bağımlı hale gelmesinden sonra, üst medreselere devam etme arzusunda olmayan, devlet dairelerinde çalışmayı düşünen öğrenciler için sarf ve nahiv

10 Ahmet Cevdet Paşa: Tarih-i Cevdet (1278,Takvimhane-i Amire), V,177-178.

11 Necdet SAKAOĞLU: Osmanlı Eğitim Tarihi, (İletişim Yayınları: İstanbul, 1991), 31.

12 Şevketî: Medârisi İslamiye Islahat Programı, (İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1329), II/477.

13 Osman ERGİN: Türk Maarif Tarihi (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939), II,477.

ilimlerini okumuş olmaları istenmiştir.¹⁴ Babanzade Ahmet Naim, Mehmet Zihni Efendi'nin *el-Muktazab fi Kavâ'idi'n-Nahv* adlı eserine yazdığı önsözünde bu gerçeğe değinmiştir:

“Din lisanı olmak hasebiyle Arapça'yı her mümin ve muvahhidin, bahusus yazı dilindeki kelimelerin yüzde yetmiş Arapça olan bir Osmanlı'nın tahsile şiddetli ihtiyacı vardır....İfadesi belîğ olan bu lisân öteden beri mekteplerimizde yalnız Osmanlı lisanının istiare suretiyle aldığı Arapça kelime ve terkiplerin kullanma şekillerini belletmek, mektep rahlelerinde yetişecek katipleri ve kalem sahiplerini Osmanlı şivesine aykırı yanlışlardan korumak maksadıyla tedris edilmekte olup.....”

1824 yılında hükümet dairelerine gönderilen resmi yazıya göre, sarf ve nahiv ilimleri ile yazı sanatını öğrenmemiş kişilerin memuriyete alınmamaları istenmiştir.¹⁵

II- ARAPÇA ÖĞRETİM USULÜ

Medrese öğretim nizamında, Arapça dersinin program ve öğretim usullerini kitaplar belirlemiştir. Kitapların içerdiği konular, o dersin müfredat programı olmuştur. Kitaplar muhtasardan daha detaylı bilgiler içerenlere doğru seyir izlemiş, bu ilimlerde öğrenilmeyen bilginin kalmaması hedeflendiği için okutulan kitapların listesi kabarmıştır. Bir kitapta olmayan veya üzerinde az durulan bir konu onu izleyen kitaplarla telafi edilmiştir.

Öğretim içinde ikinci önemli yeri hoca almıştır. Osmanlı Medreselerinin ilk öğretime başlangıçları devletin belirlediği plan-program ve amaçlara göre gelişmediği için, bu yapı ilk hocaların ilmi geleneği üzerine kurulmuştur. Arapça ilimleri hocalardan usta çırağ ilişkisi içinde, yetiştikleri tarz üzerine icra edilmiştir. Fatih'in hazırlattığı Kanunname'de de bu ilimler medrese düzeyinde değerlendirilmemiş geleneksel öğretimin devamı istenmiştir. (Fahri Unan, Osmanlılarda Medrese Eğitimi, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, V) Diğer taraftan bu geleneksel yapı dayandığı ilişki sebebiyle (görme-uygulama), uzun asırlar boyu değişmeden işlenmesini sürdürmüştür; fakat her asrın bilgi seviyesi de aynı olmuştur. Hoca talebeye kitabı okutmuş, ibarelerini açıklamış, onların derslerini dinlemiştir. Öğrencinin seviyesinin tespiti ve yönlendirilmesinde rolü olmuştur.¹⁶

“Talebeden biri danışmend olmak murad eylerse, ibtida ulemadan bir zata varıp, hariç derslerini yani mukaddemât-ı ulumu tahsil ve talim ettikten sonra

14 Mahmud Cevd İbn eş-Şeyh en-Nafi: Maarif Umumiye Nezareti, Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı (Matbaa-i Amire: 1338), 15.

15 ERGİN: a.g.e., II,33.

16 UZUNÇARŞILI: a.g.e., 14.

ol zatın tavassut ve delaleti ile müderrisinden birine varıp ve dahili derslerini görüp sahn derslerine kesb liyakat eylerdi.”¹⁷

Öğretimde hocayı zorunlu kılan diğer bir neden, bunu birinci dereceyi temsil eden eserler için söyleyemezsek de, ikinci ve üçüncü derece eserlerin içerdiği çok özlü kuralların, Cahiliye döneminden başlayıp Abbasi dönemine kadar yazılmış edebi ürünlere ve bütün dil çalışmalarına göndermelerde bulunan yapıya sahip olmaları, bütün bu ürünlerden sentez yapılarak kısa ve müphem ifadelerle telif edilmiş olmalarına dayanır. Bu kitaplar, bu kültürel yapıyı öğrenmeden anlaşılamamaktadır. Arapça öğreniminde hoca tercih edilmesinin esas sebebi de budur. Bu yüzden müderrisler mahir oldukları kitaplarla şöhret olmuşlardır.

Taşköprüzade Ahmed Efendi'nin otobiyografisi bu konuya, döneminin öğretim usulüne ışık tutacak bilgiler vermektedir:

“Biraderiyle ikisi Kur'an'ı hatmeyletiğinde, Bursa'ya göçüp, orda validinden lugat-ı Arabiye okuyup çok nesne istifade eyledi. Ba'dehu mahrise-i İstanbul'a göçüp geldikte onu Molla Yetim Alaaddin Ali (ö 920/154) denmekle meşhur bir fazıla teslim eyledi. Ol fazıldan fenn-i sarftan Maksûd, 'İzzî, Merâh nam muhtasaratı ve ilm-i nahivden 'Avâmil ve Mısbâh'ı ve Kafiye'yi bittamam telemmüz eyledi. Bu cümleyi biraderi ile hıfz edip ol cevâhir-i zevâhiri hıfzâne-i hafızada zapt eylediler. Ba'dehu Kâfiye'nin şurûhundan Vâfiye'yi merfû'ata değin okudukta, amcası Kıvamuddin Kasım b. Halil (ö. 919/1513) Bursa Molla Hüsrev Medresesine Müderris olup, ondan mecrûrata değin telemmüz eyledi. Ammisinden fenn-i sarftan Harûniye'yi, ilm-i nahivden İbn Mâlik'in Elfiye'sini başka okuyup hıfz eyledi. Ammnisinden Zav'ı Misbâh'ı okuyup evvelinden ahirine değin yazup gayet tashih ile tashih eyledi. (Bundan sonra mantık ilimlerini okuyor.) Fenârî Muhyiddin Çelebi'den Şerh-i Miftâh'ı müsnedden fasl ve vasla kadar okudu.”¹⁸

Derslerin konularını kitapların ibareleri belirlemiştir. Hocanın rolü kitabın cümle yapısına hakim olması, okunan ibareleri açıklayabilecek bilgisinin olması ve sorulan sorulara cevap vermesinde gerçekleşiyordu:

“...Hoca huzurunda nöbetle bir öğrenci ibare okur, hoca bir kat mana verdikten sonra etraftan herkes görüşünü söyler, o dersi iyice araştırıp incelerler. Sonra hücrelerine varıp ertesi gün okuyacakları derse çalışırlar.”¹⁹

Açıklamalar Türkçe yapılıyor, öğrenci lüzumlu gördüğü bilgileri kitaba veya deftere yazıyordu. Bize ulaşan bu kitaplarda notların Arap dilinde veya Osmanlıca tutulduklarını görüyoruz. Şerh ve haşiyelerden alınmış ve ibare

17 Ahmet Cevdet Paşa: a.g.e., V, 174.

18 Mecdi Mehmed Efendi: Şakâik-i Nu'maniye ve Zeyilleri Hadâiku's-Şakâik, Neşr.: Abdülkadir ÖZCAN (İstanbul: 1989, Çağrı Yayınları), 1, 524-525.

19 Cevat İZGİ: Osmanlı Medreselerinde İlim (İstanbul: İz Yayınları, 1997). 1, 70

boşluklarına yazılmış notların altına alındığı kitabın adı veya görüşün sahibi alimin adı belirtilmiştir.

Kitaba bu derece bağımlılığın, müderrisler ve öğrenciler üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Müderrislerin önünde her seviyede belirlenmiş hazır kitapların bulunması sebebiyle onların yeni bir plan ve yeni arayışlar içine girmelerine gerek olmamıştır. Geleneksel yapı onların yeni arayışlara girmelerini engellemiş, şerh usûlüne meyli artırmıştır. Osmanlı teliflerinin büyük çoğunluğu medrese geleneğince bilinen metinlere şerh ve haşiye şeklinde meydana getirilmiş olmakla birlikte bunların basit eserler olduklarını söylemiyoruz. Çoğu şerhler, muhtasar olarak kaleme alınan bu eserleri geniş bir literatürle altyapıya oturtmuşlardır. Fakat şerh veya haşiye adıyla esas eserin gölgesinde kalmış, onun ibareleri arasında kaybolmuşlardır.

Öğrenci açısından bakacak olursak, öğrenci için amaç, metni okuyup ibaresini çözmek, anlamını izaha kavuşturmak, bu ibarelerin kalıcı olması için onları ezberlemektir. Ayrıca bu kitaplar onun seviyesini belirliyor, üst gruplara, seviyelere yükselmesini sağlıyordu. Okuduğu kitaplara muadil olarak fıkıh, akaid, hadis kitaplarını hocanın nezaretinde okuyabiliyordu. Öğrenci bu kitaplarda kural cümlelerinden farklı, meram anlatmaya daha elverişli cümle yapılarını okuyor, cümle yapısıyla ve kelime hazinesiyle, Arapça'da öğrendiği kuralları uygulamaya koyabiliyordu.

Osmanlı alimlerinde, Arap diline yön verme, ona yeni bir bakış açısı getirme yönünde çalışmalar olmamıştır. Bu dille ilgili, kökleri eskiye dayanmayan yeni bir yorum ve sentez yoktur. Arap dili olayına hepsi dışardan gözlemci olarak katılmışlar, sadece ortada görünen olguları gözlemlemişlerdir. Bu konuda geniş bilgi sahibi olmalarına rağmen, kendilerini her zaman bu olayın dışında görmüşlerdir. Bu nedenle olsa gerek, yaşayan bir dili inceleme, edebi verileri değerlendirme yönünde Arap ülkelerinde, dil üzerine, edebiyat verileri üzerine yapılmış çalışmalara rastlanılmamaktadır.

Osmanlı alimi ve aydınının Arap dilini anadili edinme gayreti ve düşüncesi olmamış, öğretim programı da bu yönde uygulanmamıştır. Dersler Arap dili konuşularak işlenmemiştir. Bu yönde bir gayret, Arap dilini resmi dil, iletişim dili haline getirebilir, siyasi amaçlar doğrultusunda onu imparatorluk diline dönüştürebilirdi. Osmanlı Türkçe'sine Arapça kökenli birçok kelimenin katılması ise, uzun asırlar bu dilde yazılmış kitaplarla aşırı meşguliyet sebebiyle son derece doğal karşılanabilecek bir durumdur.

Arapça dersinde öğrenim usulü olarak en yaygın metot ezber olup, bu metodu öğrenci ve hoca da kullanmıştır. Meşhur Hocazade, Seyyid Şerîf

Cürcânî'nin Mevâkîf şerhini ezberlemiş ve ona haşiye yazmıştır.²⁰ Ezberin lüzumuna, temel dayanağımız olan risalelerde açık ifadelerle değinilmiştir.

Arapça eserlerinden öğretim için seçilenler, ezber metoduna uygun ve onu kolaylaştıracak plana sahiptirler. Üç dereceye ayrılan her ilim dalının ilk derece kitapları şematik bilgiler içermekte, ikinci ve üçüncü derecede bilgi yoğunluğu artmaktadır. İbareler kesintisiz zincir halinde zamirlerin çok kullanıldığı cümlelerden oluşmakta, az sözle çok şey anlatma amacını taşımaktadırlar. Bu yapı hocanın rolünü artırmıştır. Konular her kitapta maharetli hocaların huzurunda anlaşılabilmiştir. İhtisarı sağlamak için örnekleme az kullanılmıştır. Aşırı ihtisar diğer taraftan edebi zevki köreltmüş, kitapları kuru bilgi yığını haline sokmuştur.

Dil öğretiminde, öğretim usulü olarak tümdengelim metodu yerine cüz metodu uygulanmıştır. İlmin tahsiline önce kelime tahlillerini içeren Emsile, Bina, Maksûd, 'İzzî, Merâh, Şâfiye kitaplarıyla başlama değişmez usul olmuştur. Nahiv ilimlerinde bile bu cüz usulünden vazgeçilmemiş, cümle tahlillerine çok önem verilmiş, ibarelerin cümle yapıları gereği anlamlar cümle içinde değil, kırık anlamlarıyla anlatılmışlardır.

Alimlerimizin şerhlerinde çok yararlandıkları, kütüphanelerimizde yazmaları, basılmış olanlarına çok rastladığımız Ahter-i Kebîr, Vankulu, Sıhah, Kâmûs gibi sözlüklerin öğretimde kullanılıp kullanılmadığı hususunda bilgilere rastlayamıyoruz. Taşköprüzade, alet ilimlerini tahsile başlamadan önce babasından lughat okuduğunu söylüyorsa da bu sözlüğün adı ve mahiyetinden bahsetmemiştir. Kevakib-i Seb'a'ya göre bunun 5-10 yapraklı sözlük risalesi olduğu anlaşılmaktadır. Günümüze basılmış halde ulaşmış nüshaları çoktur. (bkz.:Lughat-ı subha-i sıbyan, Şeriket-i sahafe-i Osmaniye, Vezirhanı, 1315, (39 sayfadan oluşuyor.))

Sarf-nahiv ve belagat ilimlerinde okutulan kitaplar üçer dereceye ayrılmıştır. Kevakib-i seb'a risalesinde bununla ilgili bilgi verilmektedir:

“Eski bilginlerin her ilimde üç mertebe itibarı vardır. Bunlar iktisar, iktisâd ve istiksa mertebeleridir. İktisar fennin en meşhur risalelerini ihata etmeğe derler. İktisad meşhurlarını da zikretmeye derler. İstiksâ ise nadirlerini de zikr ve ihata etmeğe, başka bir deyişle kısa metinlere iktisar, orta metinlere iktisad, uzun metinlere de istiksa derler. Başka bir deyişle hiç delil zikrolunmayan metne iktisar, meseleyi bazı delillerle ispat ederse iktisâd, bütün yönleriyle ele alıp, tahkik ederek delil getirmek suretiyle muhalifleri red ve tenkîh ederse istiksâ derler. Öğrenciye kolay olsun diye zikr olunan üç

20 Gürbüz DENİZ: “Mustafa Muslihiddin Hocaade” Osmanlı (Ankara:Yeni Türkiye Yayınları,1999), VIII, 103.

rütbeden her fende üç rütbe kitap ayırıp okuturlar. O üç rütbe ile öğrencide o fende isti'dad hasıl olur.”²¹

Kevâkib-i seb'a'ya göre üç ilimde kitapların dereceleri şöyledir:

A- Sarf İlmî:

a- İktisar mertebesi: Aşağı rütbe: Emsile, Binâu'l-ef'al

Orta rütbe: Maksûd

Yüksek rütbe: 'İzzî

b- İktisâd Mertebesi: Aşağı rütbe: Maksûd

Yukarı rütbe: Şâfiye

c- İstiskâ mertebesi: Şâfiye'nin şerhleriyle okutulup takrir edilmesi.

B- Nahiv İlmî:

a- İktisar mertebesi: Aşağı rütbe: 'Avâmil

Yukarı rütbe: Mısbâh (amiller bölümü)

b- İktisâd mertebesi: Orta rütbe: Kâfiye, Elfiye-i İbn Mâlik

Yüksek rütbe: Mollâ Câmî

c- İstiksa: Muğnî'l-Lebîb²²

Yukarıda geçen kitaplar arasında Osmanlı alimi İmam Birgivi'nin kitaplarının adları geçmemektedir. Bu alimimizin 'Avâmil ve İzhâr adlı eserleri Tanzimat'tan sonra medreselerin ders programlarına girebilmiştir.²³

Sarf ve nahiv kitaplarının tahsilini tamamlamış öğrenciler öğrenimlerine belâğat ilimlerini okumakla devam ederlerdi. Fakat işin ehli müderrislerin usulüne göre belâğat ilimlerinin altyapısı olarak mantık, felsefe ilimleri öğretildikten sonra belâğat kitapları okutulurdu.²⁴ Belâğat kitaplarının aşamaları da şöyleydi:

a- İktisar: Telhîsu'l-Miftâh

b- İktisâd: Şerh-i Muhtasar

c- İstiksâ: Mutavvel, îzâh-ı Me'ani²⁵

Kur'an'ın i'câzı, belâğat özellikleri, kısaca bütün şer'î ilimleri öğrenmek tek amaç olduğu için, bütün bu ilimleri karşılayabilecek sarf, nahiv ve belâğat ilimlerinde öğrencilere ansiklopedik bilgiler öğretilmiştir. Amaç, yöntem, programları tamamen farklı olan bugünkü öğretimde böyle bir öğrenimi gerçekleştirmek zordur. Kuralların yaygın kullanımına

21 İZGİ: a.g.e., I, 76.

22 A.g.e., I, 70.

23 Süleyman TÛLÛCÛ: "Ünlü Bir Osmanlı Alimi İmam Birgivi ve İzhâr'ı" Osmanlı (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları,1999). VIII ; Hüseyin ATAY: Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, 188 vd.

24 İZGİ: a.g.e., I, 74-76.

25 A.g.e., I, 70-71.

bakılmadan, çok az kullanıma sahip olan kurallar bile yukarıdaki amaca binaen öğrenciye öğretilmiştir. Bunu sağlamak için okutulan kitap listesi kabarmıştır.

Medrese geleneğinde belâğat ilimlerini içeren eserler çok zor anlaşılmalı, değişik hocalardan bu ilme dair kitaplar okunmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, Tezâkir’inde geçen otobiyografisinde, müderris olduktan sonra bile bu ilmi, özellikle Mutavvel adlı eseri değişik hocalardan okuduğunu anlatmıştır. Tarih-i Cevdet adlı eserinde de, yıllara göre andığı ruûs imtihanlarının Telhîs’in ibarelerinden veya Mutavvel’in ibarelerinden yapıldığını kaydetmiştir.²⁶

Medreselerde okumuş çeşitli ilim erbabı tarafından, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın risalesi gibi, medreselerde okutulan dersleri manzum bir şekilde aktaran birçok şiirler de yazılmıştır. Ord. Prof. Süheyl Ünver, Fatih Külliyesi ve Zamanı İlmi Hayat adlı eserinde bunlardan güzel örnekler sunmuştur. Fatih kütüphanesi 4985 numaralı eserin boş bir yaprağına yazılmış manzum bir örneği onun eserinden aşağıya aktarıyoruz.²⁷

SARF okusa bir muhterem kişiden

Eline kitabın alsan olmaz mı?

Çalışsan,aferin dese işiten

Düşmanın bağrını delsen olmaz mı?

EMSİLE’ yi ezber edüp süre gör

MAKSÛD ile muradına ire gör

‘İZZÎ bilüp kaideye gire gör

MERÂH’ ı bir hoşça bilsen olmaz mı?

‘AVÂMİL ne derse amel ol sende

MİSBÂH ile nuru ilmi bul sende

KÂFİYE’ yi Câmî ile bilsen

Kendini âlâ eylesen olmaz mı?

MANTIK’ ın çok olur kiyl ile kâli

Hameğânı hûb yazmıştır akvâli

Kutbüddin’ den bilmek için eşkâli

SEYYİD-İ HÂŞİYE’ yi bilsen olmaz mı?

TELHİS’ in dersine gark olup yanup

MUHTASAR sözüne MUTAVVEL katup

MİFTÂH’ ın üstüne Seyyid’i tutup

İlim deryasına dalsan olmaz mı?

Medreselerde bazı kitap isimleri ihtiva ettiği ilim dalıyla özdeşleşmiştir. Öğrenciler okudukları ilimleri kitap ismi zikrederek

26 Ahmet Cevdet Paşa: a.g.e., I, 240, V, 172, VIII, 79.

27 ÜNVER: a.g.e., 102-103.

belirtmişlerdir. Nahiv ilmini okuyan bir öğrenci “Kâfiye okuyorum”, “Mollâ Câmî okumaya gidiyorum” der, hatta öğrencinin okumuş olduğu kitap ismi o öğrencinin medresedeki seviyesini de belirtirdi.²⁸ Medrese öğrencileri sahip oldukları kitaplara çok itina gösterir, onları en değerli varlığı olarak görürlerdi. Kitaplarını okuyan diğer kişilerin, onlara itina göstermeleri için, içlerine manzum notlar da yazmışlardır. Uşaklı Müderris Ali eserlerinden istifade edeceklere şöyle bir not ilave etmiştir:

Bu kitabın kağıdın her kim nişan için bükür
Dest-i cehliyle benim başım keser, kanım döker²⁹

B- MEDRESELERDE OKUTULAN ESERLER

Medrese eserlerinin birkaç istisnası hariç, tümü Osmanlı öncesi alimler tarafından yazılmıştır. Osmanlı alimlerinin eserleri müfredatta pek yer almamıştır. Taşköprüzade'nin otobiyografisi ve Kevâkib-i seb'a'da değinildiğine göre, Osmanlı alimleri tarafından yapılan şerhler, bir programın bitirilmesinden sonra, mesela sarf ilmine dair kitapları okuyan öğrenci bu ilimde en muteber şerhi müzakere eder, onu baştan sonra yazardı. Diğer taraftan bu şerhler hocaların da yararlandığı yardımcı kitaplardı.

Şerh ve haşiye yazmış olan alim, o ilim dalında uzmanlaşmış, kitabın muhtevasını en iyi şekilde anlamış ve anlatmıştır. Şerhlerden padişaha veya vezire ithaf edilenleri, onlara sunulmuş ve takdir edilmişleri çoktur. Kanun gereği en alt seviyeli medreselerden hocalığa başlayan ilmiye sınıfı için bu şerhler, bir yönden de üst medreselere tayin edilmelerinde katkı sağlamışlardır. Bunları günümüz anlamında kariyer sağlayan makale, tez çalışmalarına benzetiyoruz. Bugünkü geleneğin bir bakıma tarihteki işleyişidir.

Adını anacağımız eserler üzerine çok miktarda şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Anadolu'nun bütün kütüphanelerinde bunların birçok yazma veya basılmış nüshaları mevcuttur. Keşfu'z-Zunûn ve Brockelman'ın GAL'inde şarihler tafsilatli olarak verilmiştir. Burada biz, Süleymaniye Kütüphanesi kataloglarında rastladığımız bazı önemli şarihleri zikredeceğiz.

a- Sarf İlimleri

1- el-Emsile: 15.yy. ' dan itibaren medreselerde okutulmuştur. Bu eser daha çok medrese öncesi, ilk basamak olarak tedrisatta yer almıştır. Yazarı kesin olarak bilinmemektedir. Ahmet Çelebi es-Saruhanî, Çörekçizade Köse

28 ÜNVER: a.g.e., 111.

29 A.g.e., 109.

Efendi gibi şerh yazarları eseri Hz. Ali (R.A)' a nisbet etmişlerdir.³⁰ Emsile şarihi Davud el-Karsî:" Bazı arkadaşlarım benden emsile-i muhtelifeyi Türkçe-Arapça tabirlerle şerhetmemi, dağınık duran kuralları toplamamı istediler." demektedir. Bu risalenin girişine göre, Emsile adlı risale, bu ilimde bilinen, dillerde dolaşan çekim sığalarını kastetmektedir, herhangi bir müellife ait bir risale değildir. Bu açıdan, Davud el-Karsî'nin bugün elimizde bulunan risalesi, el-Emsile adıyla bilinen risalenin ilk nüvesidir. Onun, isim ve fiil çekimlerine yaptığı Türkçe açıklamalar hiçbir değişikliğe uğratılmadan aynen alınmıştır. (Davud el-Karsî ale'l-Emsile, Matbai Amire, 1301) el –Emsile, Binâ-ü'l-ef'al, Maksûd, 'İzzî, Merâhu'l-ervah adlı eserlerin ard arda okunması 18.yy.sonrası medrese geleneği olmuştur. Sarf cümlesi için talebe arasında birçok tekerlemeler doğmuştur:

Emsile evlek evlek

Binâ yağlı börek

Maksûd karış-kuruş

'İzzî' de kırıldı kiriş

Yiğitsen Merâh'a giriş³¹

el-Emsile'de "nasara" sülasi fiilinin 24 isim ve fiil çekim kalıbı, fiillerin malum meçhul şahıs zamirlerine göre çekimleri, isimlerin tekil-tesniye-cemi çekimleri yapılır. Çekimlerin altlarında Osmanlı Türkçesiyle açıklamalar vardır.

Sarf cümlesinin günümüzde müteaddit baskıları yapılmıştır: Mecmuâtü's-Sarf Mea's-Şurûhi ve'l-Havâşi, Eser Kitabevi Bahar Matbaası, (İstanbul 1960) H.1316 basımı tabedilmiştir.

El-Emsile'ye Arapça ve Türkçe şerhler yazılmıştır:³²

2- Binâü'l Ef'al: Müellifi meçhuldür. el-Emsile'den sonra okutulurdu. Eserde 35 fiil çekimi kalıbı vardır. Fe'ale fiil kalıbı kullanılmıştır. Binâ kitabına da birçok şerh yazılmıştır.³³

30 Ahmed Çelebi es-Saruhanî, *Şerhu'l-Emsile*, (İstanbul: 1305). 3; Çörekçizade Köse Efendi, *Emsile Şerhi* (İstanbul, 1262), 3.

31 İsmail DURMUŞ: "Emsile", *DİA*, XI, 166-167.

32 Şerh Yazarları: Muslihuddin Mustafa Surûrî (ö.969/1562), Saruhanlı Lâli Ahmed Çelebi (ö.1041/1631), Davud-u Karsî (ö.1169/1756), Mekke Kadısı Mehmed el-Kefevî (ö. 1175/1762), Mehmed Oğlu Mustafa (ö. 993/1585), Kösec Ahmed Efendi (ö. ?), Çerkeşizade Osman Vehbi (ö. ?).

33 Şarihleri: Ahmed b. Muhammed b. Abdülaziz el-Endelusî (ö. 1030/1682), Muhammed b. el-Hac Hamid el-Kefevî (1168/1755), Karaağaçlı Ahmed Rüşdi Efendi (ö. 1251/1835).

3- El-Maksûd: Müellifi kesin olarak belli değildir. Osmanlı alimleri elMaksûd'u İmam-ı Azam Ebu Hanife'ye nisbet etmişlerdir.³⁴ el-Maksûd'da ele alınan fiil kalıbı 30'dur.

4- el-‘İzzî: Musannifi İzzeddin İbrahim b. Abdulvehhab b. İmadüddin, b. İbrahim ez-Zencânî (Ö 654/1256)'dır. El-‘İzzî üzerine Sadettin Teftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî'nin yaptığı şerhler, 'şerhayn mufideyn' ismiyle nitelenerek yıllarca medreselerimizde okutulmuştur. Sadettin Teftâzânî (ö. 792/1381)'nin Şerhu'l 'İzzî adlı eserine birçok haşiye yazılmıştır.³⁵

5- Merâhu'l Ervâh: Ahmet b. Ali Ibn Mesud (.....?)'un eseridir. 16. asırdan itibaren medreselerde okutulmuştur.³⁶

6- eş-Şâfiye: Müellifi İbn Hâcib en-Nahvî, Cemaleddin Osman b. Ömer (ö. 646/1248)'dir. Medreselerimizde çok okunan kitaplardan biridir. Bu esere Çarperdi Fahreddin Ahmed b. el-Hasan b. Yusuf (ö. 746/1335)'un yaptığı şerhi çok rağbet görmüştür.. Yazma Nüshaları: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi: 366/1, Ayasofya: 4525, Bağdatlı Vehbi: 2152/2, Celal Ökten: 448, Denizli: 296, Darülmescnevi :526, Esad Efendi: 3119.³⁷

7- Harûniye Fi't-Tasrîf: İbn el-Herevi Necmuddin Ömer(.....?)'in eseridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Crh. Blm.: 2006/1, Laleli blm.: 3066/1, Hacı Mahmut Ef. Blm.: 6075.

8- 'Ukûdu'l-Cevâhir Fi İlmi't-Tasrîf: Ahmet b. Mahmud b. Ömer el-Cenedî (ö. 700/1289).

9- Nüzhetü't-Tarf Fi İlmi's-Sarf: Ahmed İbn. Muhammed el-Meydânî (Ö 518/1107)' nin eseridir. Medreselerimizde okutulmuştur.³⁸

b- Nahiv İlimleri

1- el-‘Avâmilü'l-Mie: Abdülkahir b. Abdurrahman el-Cürcânî (ö 474/1080)'nin eseridir. Bu eser medrese ehli tarafından el-‘Avâmilü'l-'atik

34 Muhammed Birgivi, Ruhu's-Şuruh 'ale'l-Maksûd, 2; Keçecizade Ahmed Rüşdî, Ma'rifetu'l-Evzân, 62.

35 Şarihleri: Suyûfî; Şemsuddin Muhammed b. Ali el-Halebi (ö. 933/1522); Nasuriddin İbrahim el-Lukanî (ö. 958/1547); Kemaleddin Dede (ö. 975/1564); el-Gazzi Şemsuddin Muhammed (ö. 918/1507).

36 Şarihleri: Dikkoz Mevla Ahmed (ö. 860/ 1463); İbn Kemâl (ö. 940/1534); Musannifek Alauddin Ali b. Muhammed (ö. 875/1470); Kara Sinan, Sinaneddin Yusuf (ö. 852/1452); Hasan Paşa b. Alaeddin el-Esved (ö. 801/1398)

37 Şarihleri: Nukrakar Abdullah b. Muhammed el-Huseynî (ö. 776/1374); İsam el-İsferâyinî (ö. 945/1538); Molla Mehmed Emin b. Abdullah Eyyûbî (ö. 1275/1858); Raduyuddin el-Esterâbâdi Muhammed b. Hasan (ö. 686/1287); Südü el-Bosnevi (1000/1592).

38 Uzunçarşılı: a.g.e., s. 30.

adıyla da anılmıştır. Eser 100 amil ve örneklerinden oluşur. Medreselerin kuruluşundan kapanışına kadar her asırda okutulmuştur.

Süleymaniye kütüphanesi Antalya Tekelioğlu blm.:571, Ayasofya blm.:2528, Erzincan:95/3, Fatih blm.:4845/2, Hamidiye blm.:1447/51 yazma nüshaları mevcuttur.

Şahafiye Matbaası 1307 tarihinde basılmıştır.³⁹

2- el-Avamil: Birgili Mehmet Efendi(Ö 981/1573)' nin eseridir. El-‘Avâmilü’l-Cedîd ismiyle şöret bulmuştur. Eser âmîl-mamûl-irâb konularından oluşur. İmam Birgivi' nin el-‘Avâmil, İzhârü'l-esrar'ı ile İbn Hâcib'in el-Kâfiye'si üçü birlikte nahiv cümlesi adıyla basılmıştır.

İmam Birgivi Hayatı, Eserleri adıyla doktora tezi yazan Dr.Ahmet Turan Arslan, eserinde el-Avamilü'l-cedit'in 30'a yakın şerh ve tercümesini kaydetmiştir.(İmam Birgivi, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisindeki Yeri, Dr.Ahmet Turan Arslan ,Seha Neşriyat, İstanbul 1992)

3- İzhârü'l-Esrâr : Birgili Mehmet Efendi'nin eseridir. Osmanlı döneminde 40'tan fazla baskısı yapılmıştır. el-‘Avâmilü’l-Cedîd bu eserde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Otuza yakın şerhleri vardır.⁴⁰

4- el-Kâfiye :İbn Hâcib, Cemaleddin Ebi Amr Osman (ö.646/1248)'in eseridir. Süleymaniye Ktp., Ayasofya blm.: K 4563, Çorlulu Ali Paşa blm.: 3664/numaralarda yazılı nüshaları mevcuttur. Aynı kitabı Vâfiye adıyla şerh etmiştir.⁴¹

5- Mollâ Câmî (el-Fevâid ez-Ziyâiyye): Nurettin el-Câmî, Abdurrahman b.Ahmed, b.Muhammed (ö. 898/1490)'in eseridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Tahir Ağa blm.:721' de mevcut nüshası var. Eser Mollâ Câmî adıyla meşhur olmuştur.⁴²

6- el-Elfiye Fi'n-Nahv: İbn Mâlik Cemaleddin Ebu Abdillah Muhammed b. Abdullah, b.Mâlik et-Tâî (Ö 672/1274)'nin eseridir Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu blm.:410/1, Aşir Efendi Blm.:410, Ayasofya blm.: K 2904, Fatih blm.:4843/1.

39 Şarihleri:Taşköprüzade Ahmed b. Mustafa (ö. 968/1560); Fevzi Ahmed (978/1570); Çörekçizade Ahmed Nüzhet; Kuşadalı Şeyh Ahmed (ö. 1195/11781).

40 Şarihleri: Kuşadalı Mustafa b. Hamza (ö.1085/1674); Subicalı Muhammed b.Muhammed b. Ahmed (ö.1141/1728).

41 Şarihleri:Taceddin Ebu Muhammed Ahmed b. Abdülkadir (ö.749/1349); Radiyuddin Muhammed b. Hasan el Esterâbâdî; Nureddin Abdurrahman b. Ahmed el-Câmî (ö. 898/1490); Sûdî el-Bosnevî (ö. 1000/1592); Mevlevi İsmail (ö. 1041/1633); Hüsameddin İsmail b. İbrahim (ö. 1016/1607).

42 Şarihleri:İsamuddin İbrahim b. Muhammed Arabşah (ö.943/1538); Abdulfafur Raduyuddin el-Lârî (ö.912/1506); Muslihuddin Muhammed el-Lârî (ö.979/1571); Karacaahmed el-Hamîdî (ö.1024/1675); Muhammed b. Ömer, Kurt Efendi (ö.996/1569).

El-Elfiye, Mısır:H.1310, Matbaatü'l-Hayriye; Mahmut Bey Matbası, İstanbul:H. 1310; İstanbul:H. 1310, Hüseyin Ef. Matbaası; Hindistan: H.1290, Matbai Mustafai' de basılmıştır.

6- Şuzûru'z-Zeheb Fî Ma'rifeti Kelâmi'l-'Arab: İbn Hişâm, Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah b.Yusuf b.Ahmet(Ö762/1361)' in eseridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya blm.: 4543, Crh.:1958 numarada yazma nüshası vardır. İstanbul'da Hürriyet Matbasında 1326 yılında basılmıştır. Bulak Matbaası, 1253 yılı Mısır basımı nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasideci Zade blm.: 582, Laleli: 333/1, Serez: 388/3 numaralarda mevcuttur.

7- el-Mısbâh Fî'n-Nahv: Mutarrızî Nasıruddin Ebu'l-Feth Nasır b.Abdüsseyyid b.Ali(Ö 610/1213)'nin eseridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu: 523/2, Asir Ef. Blm.: 365/2, Ayasofya blm.: K 2524.

Serh Yazan alimler:⁴³Tacuddin Muhammed b.Muhammed el-Esferâyîni(Ö 875/1285), ez-Zav' 'ale'l-Misbâh adını vermiştir. Bu eser de medreselerde okutulmuştur. Süleymaniye Kütüphanesi, Harput blm.: 188, Fatih blm.: 5036, Harif Ef. Blm.: 396' da yazma nüshaları mevcuttur. Kemaleddin el-Müderri tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

8- el-İ'râb 'an Kavâ'idi'l-İ'râb: İbn Hişâm en-Nahvî, Ebu Muhammed Abdullah b.Yusuf (ö. 762/1361)'un eseridir. Süleymaniye Kütüphanesinde Fatih blm.: 3328, Hacı Mehmet Ef. Blm.: 5962/2, Hamidiye blm.: 1325, Nafiz Paşa blm.: 1408'de taşbasma nüshaları mevcuttur.⁴⁴

9- Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'arib: İbn Hişâm en-Nahvî, Ebu Muhammed Abdullah.Yusuf (ö.762/1360)'un eseridir. Bu eser nahiv sahasında okutulan yüksek eserlerdendir. Şemseddin el-Fenârî' nin talebelerine bu eseri okumalarını vasiyet ettiği rivayet edilir.⁴⁵

10- Mukaddimetu'l-Acurrumiyye fi İlmi'l-Arabiyye: İbn Acurrum Muhammed b. Muhammed b. Davut es-Sanhâcî (ö. 723/1323)' nin eseridir. Medreselerde Ecrümiyye adıyla anılmıştır.

Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya blm.: K 3414, Celal Ökten blm.: 449/2, Denizli blm.: 433/3, Esaf Ef. Blm.: 3067/3 nüshaları mevcuttur.El-Ecrumiye, A.Kamil matbaası H.1330 yılında İstanbul' da ,1310 yılında

43 Şarihleri: Musannifek Alauddin Ali b. Muhammed el-Bistami; Alaeddin el-Esved (ö.1025/1616).

44 Şarihleri: Süleyman el-Kafiyeci, Muhyiddin Muhammed (ö.879/1474); Celaleddin Muhammed b. Ahmed el-Mahalli (ö.764/1363); Kadı Burhaneddin İbrahim b. Muhamed (ö.900/1495).

45 Şarihleri: Şeyh Takiyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö.872/1467); Muhammed Ebu Bekr ed-Demamini (ö.828/1425); Ebu Beşir Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Maliki en-Nahvi (ö.844/1440); Suyuti (ö.911/1505).

Mısırda basılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasib Ef. Blm.: 527/15 numarada basılmış müshası mevcuttur.

11- el-Mufassal fi San'ati'l -İ'râb: ez-Zemahşerî Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmud İbn Ömer (ö. 538/1144)'in eseridir. Süleymaniye kütüphanesi Ayasofya blm.: 4595, Crh blm.: 1973, Damat İbrahim Paşa blm.: 1101, Hamidiye blm.: 1333, Laleli blm.: 3518-3521' de yazma nüshaları; Hacı Mahmut Ef. blm.: 5914 ' da İskenderiye Matbaatü'l-Şerefiye baskısı mevcuttur.⁴⁶

12- el-Enmûzec fi'n-Nahv: Zemahşerî'nin eseri olup el-Mufassal'ın hülâsâsıdır. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya blm.: K 4448, Celal Ökten blm.: 459, Esad Efendi blm.: 3067/2, Hasib Efendi: 489/2 nüshaları mevcuttur. Matba-i Cevâib, İstanbul, 1298 tarihli baskısı Süleymaniye Kütüphanesinde Hasib Efendi blm.: 489/2 mevcuttur.

13- Lubbu'l-Elbab fi İlmi'l-İ'râb:İsferâyînî Tacettin Muhammed b.Muhammed b.Ahmet Seyfettin (ö.689/1286)'in eseridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya blm.: K 4525 numarada yazma nüshası mevcuttur.⁴⁷

c- Belâğat İlimleri İle İlgili Eserler

Medreselerde okutulan belâğat ilimlerine dair kitaplar, es-Sekkâkî Ebu Yakup Yusuf İbn. Ebi Bekr b.Muhammed b.Ali' nin Miftah el-Ulum adlı eserinin balâğata tahsis edilmiş üçüncü bölümü, muhtasarları ve şerhlerinden oluşan farklı yazarların yazdığı eserlerdir. Hatta Sekkâkî' nin eseri ve şerhlerine izafeten medreselere isim de verilmiştir. Otuzlu medreselere, okutulan belâğat eserine izafeten "Miftâh Medreseleri" adı verilmiştir.⁴⁸

1- Miftâhu'l-'Ulûm: es-Sekkâkî Ebu Yakup Yusuf İbn Ebi Bekr b.Muhammed (ö.626/1229)' in eseridir. (Dâru'l-Kutub el-İlmiye,Beyrut,1987) Bu eserin üçüncü bölümü belâğat ilmini konu edinmektedir.⁴⁹

Teftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürçânî'nin üçüncü bölüme yaptığı şerhler de medreselerde okutulmuştur.

2- Telhîsu'l-Miftâh: Hatibi Dımaşk, Celalettin Muhammed b.Abdurrahman el-Kazvînî (ö. 739/133)' nin eseridir. Miftâh el-'Ulûm'un üçüncü kısmının muhtasarıdır. Eser üç bölüme ayrılmıştır:

a) Me'ani ilimleri,

46 Şarihleri: İbn Hacib en-Nahvî (646/1248); Şemsuddin Muhammed b. Yusuf el-Konevî (ö.788/1386).

47 Şarihleri: Nukrakar, Cemalettin Abdullah b. Muhammed Ahmed el-Hüseynî (ö.776/1374); Eminüddin İsa b. İsmail el-Aksarayî (ö.727/1327).

48 BALTACI: a.g.e., 38.

49 Şarihleri:Kutbuddin Mahmud b. Mes'ud b. Muslih eş-Şirâzî (ö.710/1310); Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürçânî (ö.816/1413); Saduddin b. Mesud Teftâzânî (ö.791/1389).

- b) Beyân ilimleri,
c) Bedî ilimleri.⁵⁰

3- el-Mutavvel 'ale't-Telhîs: Sadettin Tefâtânî, Mesud b.Ömer(ö. 791/1389)' in Telhis el-Miftâh adlı esere yazdığı şerhtir. Medreselerde çok okutulmuştur. El-Mutavvel 1872' de İstanbul, 1270/1854' te Tahran, 1878,1889 Luknow' da basılmıştır.

el-Mutavvel üzerine 20'ye yakın zat haşiye yazmıştır.

4- Muhtasaru'l-Me'anî: Bu eser de Sadettin Tefâtânî'nin eseridir ve el-Mutavvel'in daha muhtasar halidir. Medreselerde okutulan önemli belâgat eserlerinden birisidir..⁵¹

5- îzah-ı Me'anî: Hatib-i Dımaşk, Celaleddin Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvini'nin Telhîs'e yaptığı şerh çalışmasıdır.⁵²

SONUÇ

Arapça, İslami bilginin elde edilme aracı olduğu için, bilgilenme sürecinin bir bölümü bu dil yetisi için kullanılmıştır. Arapça'nın dilsel düzeni, söz ve gösterge boyutu, toplumsal iletişimi amaçlamamış, sadece İslami bilginin tarihsel oluşumunu karşılamıştır. Bu araç medreselinin düşünce sembolleri, zihinsel faaliyetlerinde rol oynamamıştır. Kutsal yönü olduğu için bilgisel süreçte yeni evrimlere açılım sağlanamamıştır. Ferdin katılımı dışardan, yapının unsurları kullanılarak olmuştur.

Arapça öğretiminin sınırları, hedefleri değişmeden uzun süreç içinde geçerliliğini koruduğu için, öğrencide yapı hakkında bilinç oluşmuş, öğrenimde başarı sağlanmakla birlikte her dönemde bilginin seviyesi eşit olmuştur. Uzun süreç içinde, değişmeden devam eden medrese programlarının amaçlarının gerçekleştirilmesine, araç olarak yeterli olmuştur.

Programlardaki aşırı teferruat ve ansiklopedik bilgiler ilim adamlarının zihinlerini çok meşgul etmiş, sonuçta detaylara çok önem veren, işin özünden çok detaylarla meşgul olan bir alim tipini doğurmuştur. Programın yoğunluğu işlevselliğe önemli ölçüde zarar vermiştir.

Yoğun Arapça bilgisi, şer'i ilimlerde tenkitçi ve metodik ilmi düşünceyle buluşamamış, özgün düşüncelerin ve eserlerin doğmasına zemin

50 Şarihleri: Muhammed b. Muzaffer el-Halhalî (ö.745/1344); Şemsuddin Muhammed b. Osman ez-Zuznî (ö.792/1390).

51 Şarihleri:Telhîs'in şerhleri için bkz., Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I/ 473-479; GAL, Supplement I, 516-518.

52 Cemaleddin Muhammed el-Aksarayî (ö.800/1397); Alaaddin Ali el-Esved (ö.799/1397); Muhyiddin Muhammed b. İbrahim en-Niksarî (ö.901/1493).

hazırlayamamıştır. Dil öğreniminde ezber usulünün yaygın olması, diğer ilimlere de etki etmiştir. Mütefekkir, düşünür yerine ‘ayaklı kütüphane’ tipi övgüye layık olmuş, sistem bu tipin çoğalmasına katkı sağlamıştır. Arapça ilimleri, medresenin ortaya çıkardığı alim tipinin doğmasına en önemli altyapıyı oluşturmuştur.

Günümüzün Arapça öğretimi medrese geleneğinden kurtulamamıştır. Dil öğrenimi ile bir dilin bütün dilsel düzenini öğrenme anlaşılmaktadır. Dil öğretimi, henüz iletişim ve anlaşmayı sağlayacak boyuta ve anlayışına kavuşamamıştır. Dilin kutsallığına inanılarak eski geleneği model alan ve devam ettirmeye çalışan yoğun faaliyetler vardır. Bütün dil öğrenimleri, ferdi düzeyde söze, bilim düzeyinde dile dönüşmemektedir.